

Νίκος Κ. Χαβιάρας δ.Φ.

*«Ἔρδ' ἀγαθόν»: Ο Ευεργετισμός στη Χίο
από τον Κοραή και την Επανάσταση του 1821 μέχρι τον 21ο αιώνα*

Χίος 2021

«Ἔρδ' ἀγαθόν»: Ο Ευεργετισμός στη Χίο
από τον Κοραή και την Επανάσταση του 1821 μέχρι τον 21ο αιώνα

I. Εισαγωγή: Το ιστορικό πλαίσιο

Κατά τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας, και ιδιαίτερα στη διάρκεια του 18ου, οι υπόδουλοι Έλληνες ανέπτυξαν σε πολλές ηπειρωτικές περιοχές και πόλεις (Ιωάννινα, Σιάτιστα, Καστοριά, Αμπελάκια Θεσσαλίας, Δημητσάνα, Μοσχόπολη, Σμύρνη) έντονη εμπορική δραστηριότητα, ενώ και σε νησιωτικές (Χίος, Ψαρά, Ύδρα, Σπέτσες, Άνδρος κ.α.) συνέβη το ίδιο, με ανάπτυξη και της ναυτιλίας και τη συνακόλουθη ίδρυση εμπορικών εταιρειών. Επιπλέον, πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν εκτός του μητροπολιτικού ελληνικού χώρου, δημιουργώντας παροικίες και έτσι οι περισσότερες από τις προαναφερθείσες εταιρείες είχαν την έδρα τους σε πόλεις της Ευρώπης (Λονδίνο, Μάντσεστερ, Άμστερνταμ, Παρίσι, Μασσαλία, Μάλτα, Βιέννη, Τεργέστη, Βενετία, Λιβόρνο, Βουκουρέστι, Ιάσιο, Οδησσός, Μόσχα, Ροστώβ, Αλεξάνδρεια, Κάιρο -όπως και στις Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Κυδωνίες και αλλού). Αυτοί οι πλούσιοι έμποροι, επίλεκτα μέλη του παροικιακού ελληνισμού, συνιστούσαν κοινωνικά μια πρωτοεμφανιζόμενη αστική τάξη και εθνικά μια δεύτερη, σφύζουσα και σημαντική Ελλάδα, πλησίον, αλλά και δεκτική, σε ό,τι κυφορούνταν ή συνέβαινε στην Ευρώπη. Και στις δύο περιπτώσεις, στεριανοί ή νησιώτες, οι συμπατριώτες εκείνοι διαμόρφωσαν μια παράδοση ευεργετισμού, διαθέτοντας σημαντικό μέρος της περιουσίας που είχαν δημιουργήσει για το καλό των παροικιών και, κυρίως, των ιδιαιτέρων πατρίδων τους σε καίριους τομείς, όπως εκπαίδευση, υγεία/περίθαλψη, κοινωνική πρόνοια- με την ίδρυση πνευματικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τη θέσπιση υποτροφιών, τη μισθοδοσία εκπαιδευτικών κ.ά.¹ Στόχος τους ήταν η τοπική και, εν τέλει, η εθνική αναβάθμιση και αναγέννηση. Όπως υπονοήθηκε και παραπάνω, πέρα από τη συσσώρευση πλούτου, την υλική τους ευμάρεια, ή ίσως και εξαιτίας της, οι Έλληνες των παροικιών υπήρξαν οι δέκτες και οι φορείς των αναμορφωτικών ιδεών και των φιλελεύθερων μηνυμάτων του Διαφωτισμού. Και έτσι, ο ευεργετισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπερβαίνει από τότε τα όρια της κοινωνικής πρακτικής και υπεισέρχεται σε αυτά της ιδεολογίας².

Σημαντικό ποσοστό των πλουσίων εμπόρων που προαναφέρθηκαν, ήταν Χιακής καταγωγής. Από τη δραστηριότητά τους αυτή δόθηκε η ώθηση για την ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, η οποία παρατηρείται από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, καθώς ευνοήθηκε και από τη διεθνή ιστορική συγκυρία. Η υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774, μετά τη λήξη του πρώτου Ρωσοτουρκικού πολέμου, υποχρέωνε τους Τούρκους να παράσχουν διομολογήσεις και να αφήνουν τα ελληνικά πλοία υπό ρωσική σημαία να διαπλέουν ελεύθερα τα Στενά προς τον Εύξεινο Πόντο. Έτσι, η μεταφορά των σιτηρών της Ρωσίας προς τη Δυτική Ευρώπη πέρασε στα χέρια των Ελλήνων ναυτικών-υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας,

κομίζοντας στους πλοιοκτήτες τεράστια κέρδη³. Με το διαμετακομιστικό εμπόριο και τον εξ αυτού πλούτο, ούτως ή άλλως, δεν ήταν καθόλου ξένη η Χίος ούτε στην αρχαιότητα⁴, αλλά ούτε και στη διάρκεια της πολύ ήπιας Οθωμανικής κυριαρχίας σε αυτήν⁵. Η οικονομική ευμάρεια, λοιπόν, είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση στο νησί της περίφημης Σχολής της Χίου (Γυμνασίου) και πολλών ιδρυμάτων του τύπου που σήμερα θα αποκαλούσαμε κοινωνικής πρόνοιας⁶. Επικρατούσε, δηλαδή, στο σχεδόν αυτοδιοικούμενο μέχρι το 1822 νησί ένα είδος μετρημένης, θα λέγαμε, φιλανθρωπικής/ευεργετικής διάθεσης του πιο εύπορου ή της πολιτείας την οποία κατά κανόνα εκείνος διοικούσε⁷. Με άλλα λόγια, αρκετά πριν από το 19ο αιώνα, είχε διαμορφωθεί στη Χίο ένα υπόβαθρο κοινωνικής προσφοράς και ευεργετισμού μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια⁸. Οι Χιώτες θα πάρουν στα χέρια τους και το τιμόνι της εμπορικής ναυτιλίας από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και θα πρωταγωνιστήσουν στο ελληνικό ναυτιλιακό θαύμα του 20ού.

II. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και το «ιδεολογικό ένδυμα» της ευεργεσίας

Ο κράτιστος φιλόλογος, Διδάσκαλος του Γένους -και με καταγωγή από τη Χίο- Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833) θα μπορούσε να θεωρηθεί και ευεργέτης της Ελλάδας και μόνο για την πνευματική του προσφορά, για το «φωτισμό» του υπόδουλου έθνους που είχε ως όραμα και που προσπάθησε να πραγματώσει στη διάρκεια της ζωής του⁹. Και να σκεφθεί κανείς ότι κι εκείνος βρέθηκε 23χρονος στην ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, για να γίνει έμπορος... Ένα μέρος των συγγραφών του Κοραΐ αποτελείούσαν φυλλάδια, κατά κάποιον τρόπο προπαγανδιστικά, σε σχέση, εκτός από την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης ειδικά των αποδήμων Ελλήνων, με τη διάθεση υλικών μέσων για εθνικούς σκοπούς, με κυριότερο, ασφαλώς, τη μόρφωση των υποδούλων συμπατριωτών. Τον ίδιο ρόλο έπαιζαν συχνά και οι επιστολές του προς γνωστούς Έλληνες της εποχής του, πλούσιους των παροικιών ή λογίους, καθώς η αλληλογραφία του ήταν ογκωδέστατη. Αξίζει να παρατεθεί ένα εύγλωττο απόσπασμα από επιστολή του Κοραΐ στον Ψαριανό ευεργέτη Ιωάννη Βαρβάκη: «Πλοῦτον χαρίζει εἰς πολλοὺς ὁ Θεός, ἀλλ' εἰς ὀλίγους δίδει καὶ τὴν γνῶσιν πῶς νὰ τὸν μεταχειρίζωνται. Δόξαζε λοιπὸν ἀπὸ ψυχῆς τὸν πλουτοδότην Θεόν, ὅτι σ' ἐδιάλεξε καὶ ὄργανον τῆς Πρόνοιας του, διὰ νὰ θεραπεύσης τὰς πληγὰς τῆς Ἑλλάδος, καὶ μὴν ἀποκάμης εἰς τὰ ὅποια σὲ κινεῖ καλὰ ἢ κραταιὰ του χεῖρ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θέλεις ἀκούσει ἀπ' Αὐτόν, τὸν χρεωστούμενον εἰς τὴν φιλογενεῖάν σου, γλυκὸν ἔπαινον». Γενικά, ο Κοραΐς έβλεπε

Η βιβλιοθήκη «Κοραΐς» της Χίου. Σε πρώτο πλάνο το άγαλμα του Χίου σοφού.

τον εαυτό του ως «δραγο(υ)μάνο», ένα είδος μεσάζοντα-μεσολαβητή της πατρίδας προς τους Έλληνες που είχαν, εξαιτίας της ευπορίας τους, τη δύναμη να βοηθήσουν το Γένος¹⁰. Ακόμη, προέτρεψε με επιμονή τους εκτός Ελλάδος Χίους να συστήσουν συλλόγους και αδελφότητες, για να επιτύχουν περισσότερη ομόνοια και συνεργασία στην αρωγή των πιο φτωχών συντοπιτών και, βέβαια, του απελευθερωτικού αγώνα του έθνους¹¹. Και παρά το ότι ο Κοραΐς ο ίδιος ούτε επεδίωξε ούτε συγκέντρωσε ποτέ πλούτο, συνεπής στα λόγια και τα γραπτά του, με τη διαθήκη του δώρισε όλα τα προσωπικά του αντικείμενα και χιλιάδες τόμους βιβλίων στη Χίο και τη Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου της. Η Βιβλιοθήκη αυτή θα αποτελέσει τελικά τη «μαγιά» για τη δημιουργία στην ιδιαίτερη πατρίδα του Κοραΐ ανεξάρτητης σπουδαίας Βιβλιοθήκης, που δικαίως θα λάβει τελικά το όνομά του. Ο Κοραΐς ενέπνευσε πολλούς. Ο Χίος κληρικός και Διδάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Βάμβας (1770-1855), γνωστός για την ευρεία του μόρφωση και το διδακτικό και συγγραφικό του έργο -οπαδός του Κοραΐ-, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, έλαβε μέρος στον Αγώνα, όπου ξεσήκωνε τον ενθουσιασμό των πολεμιστών με τις ομιλίες του και συμβίβαζε τις διενέξεις τους (κατέστη έτσι ευεργέτης κι αυτός από τη σκοπιά του). Ακόμη, το παράδειγμα του Κοραΐ μιμήθηκαν με τις διαθήκες τους και άλλοι Χίοι πνευματικοί άνθρωποι των παροικιών, και ας μην διέθεταν ιδιαίτερο πλούτο, όπως ο φίλος του αρχιμανδρίτης Καλλίνικος Κρεατσούλης (1783-1861), που έδρασε κυρίως στη Μασσαλία ως ιερατικός προϊστάμενος της Ελληνορθόδοξης κοινότητας εκεί. Ο Κρεατσούλης άφησε κληροδότημα για να σπουδάζουν «πτωχοί Χιώται» νέοι, «οί μάλλον ἐπιδίδοντες εἰς τὴν Σπουδὴν», στην Ιερατική Σχολή της Αθήνας (Ριζάρειο), αλλά και στο Γυμνάσιο της Χίου¹² -και είναι αυτό ιδιαίτερα συγκινητικό.

III. Ο Ιωάννης Βαρβάκης και η Επανάσταση του 1821 – Εθνικός ευεργέτης

Ο Ιωάννης Βαρβάκης από τα Ψαρά αποτελεί μια ιδιαίζουσα περίπτωση. Η ζωή του θα μπορούσε να εμπνεύσει ένα άκρως ενδιαφέρον μυθιστόρημα, ενώ ήδη έγινε κινηματογραφική ταινία (από τον Γιάννη Σμαραγδή το 2012). Γεννήθηκε το 1750 και το πραγματικό του επώνυμο ήταν Λεοντής ή Λεοντίδης. Οι Ψαριανοί στη ντοπιολαλιά τους ονόμαζαν βαρβάκι ένα είδος γερακιού (ιέραξ ο οξύπτερος) που ενδημούσε στο νησί. Έδωσαν λοιπόν στο νεαρό αλλά ικανότατο ναυτικό το παρωνύμιο «βαρβάκη(ς)» εξαιτίας της ορμητικότητάς του, καθώς και των μεγάλων και αυστηρών ματιών και του ανάλογου βλέμματός του, στοιχεία που είχε κοινά με το αρπακτικό πουλί. Εκείνου του άρεσε και έκτοτε το υιοθέτησε. Από πειρατική δράση, όπως πολλοί Ψαριανοί κατά τον 18ο αιώνα, απέκτησε σημαντική ναυτική εμπειρία, ενώ συντάχθηκε με το Ρωσικό ναυτικό και διακρίθηκε στα Ορλωφικά, στον Τσεσμέ το 1770, προξενώντας με το πυρπολικό του μεγάλη ζημιά στον Τουρκικό στόλο. Γι' αυτό ανταμείφθηκε με τα συγχαρητήρια του Αλεξίου Ορλώφ, αλλά και από την τσαρίνα Αικατερίνη Β' (τη Μεγάλη) με το βαθμό του υπολοχαγού του ρωσικού στρατού. Η αρχή του μεγάλου πλουτισμού του συνέβη μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774), όταν, μετά από αρκετές ταλαιπωρίες, βρέθηκε στην Αγία Πετρούπολη. Εκεί η Αικατερίνη η Μεγάλη του πρόσφερε την εύνοιά της, χρηματική αποζημίωση για τα πλοία που έχασε από τους Τούρκους και το δικαίωμα ατελούς εμπορικής εκμετάλλευσης της αλιείας στην Κασπία Θάλασσα –περιοχή σημαντική για την τότε ρωσική πολιτική, η οποία απέβλεπε σε εξεύρεση νέων εμπορικών δρόμων για τα αγαθά που έρχονταν από την Ανατολή. Αρχικά ο Βαρβάκης διέμεινε στην παραλίμνια πόλη Αστραχάν και σύντομα προχώρησε στη συστηματοποιημένη παραγωγή, συντήρηση, τυποποίηση και εμπορία του χαβιαριού από τα φάρια της Κασπίας. Η δραστηριότητα αυτή τον κατέστησε πάμπλουτο και του έδωσε τη δυνατότητα να κάνει τις πρώτες του ευεργεσίες, χρηματοδοτώντας την ανέγερση γεφυρών και νοσοκομείων στη Ρωσία, κάτι που του απέφερε μέχρι και (ρωσικούς) τίτλους ευγενείας. Το 1813 μετεγκαταστάθηκε στο Ταϊγάνιον (στην Αζοφική Θάλασσα, στη σημερινή Ουκρανία), με θάλλουσα ελληνική παροικία, την οποία, όπως και την πόλη, ποικιλοτρόπως ευεργέτησε. Χρηματοδότησε, μάλιστα, με προτροπή του Καποδίστρια, την ανέγερση ελληνικής Σχολής στην Οδησό. Ακόμη, το 1818 ο Βαρβάκης πρόσφερε 25.000

ρούβλια στο Γυμνάσιο (Σχολή) της Χίου, που τότε βρισκόταν στο ζενίθ της δραστηριότητάς του. Ζώντας τώρα πλησιέστερα στον ελλαδικό μητροπολιτικό χώρο, ο Βαρβάκης μνείται στη Φιλική Εταιρεία, της οποίας υπήρξε ένας από τους κύριους οικονομικούς υποστηρικτές. Με την έκρηξη της επανάστασης του 1821 χρηματοδότησε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ωστόσο η σημαντικότερη, ίσως, όψη της ευεργετικής δραστηριότητας του Βαρβάκη ήταν η εξαγορά, μέσω του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μεγάλου αριθμού Ελλήνων αιχμαλώτων από οθωμανικά σκλαβοπάζαρα, για την οποία διέθεσε τεράστια χρηματικά ποσά. Ακόμη, ενίσχυσε τον ελληνικό στρατό στον ελλαδικό χώρο με πολεμοφόδια, ενώ βοήθησε και τους συντοπίτες του Ψαριανούς. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι τον λύπησε πολύ ο εμφύλιος σπαραγμός που είχε αρχίσει μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων από το 1823 και θέλησε, με τη «διεθνή» πολιτική του εμπειρία (χωρίς, βέβαια, να στοχεύει σε κάποιο πολιτικό αξίωμα) και το ευεργετικό του παράδειγμα, να συμβάλει στον κατευνασμό των παθών, ώστε να μην σβήσει η επανάσταση. Σε μεγάλη πια ηλικία, λοιπόν, αδιαφορώντας, όπως και στα νεανικά του χρόνια, για την προσωπική του ασφάλεια, ταξιδεύει στην Ελλάδα το 1824, έτος της καταστροφής των Ψαρών από τον Οθωμανικό στόλο. Οι Έλληνες τον τίμησαν στα λόγια (ανακηρύχθηκε «μέγας ευεργέτης τοῦ Ἔθνους» από το Βουλευτικό), αλλά δεν τον εισάκουσαν. Ο Βαρβάκης συνέχισε την εξαγορά Ελλήνων αιχμαλώτων και την προσφορά σιταριού και πυρίτιδας, ωστόσο δεν καταφέρνει πολλά πράγματα μέσα στο αρρωστημένο κλίμα που επικρατούσε. Δικαίωσε, πάντως, την εκτίμηση που έτρεφε για εκείνον και την εξέφρασε και γραπτώς ο Κοραΐς¹³. Λίγους μήνες αργότερα, ο Βαρβάκης θα αρρωστήσει βαριά και στις 10 ή 12 Ιανουαρίου 1825 θα πεθάνει στο Λοιμοκαθατήριο της Ζακύνθου.

Αν και μάλλον αυτοδίδακτος, και γι' αυτό με ελάχιστη μόρφωση, ο Βαρβάκης είχε αντιληφθεί, λόγω της οξύνοιας και κάποιων γνωριμιών του, τη σημασία της παιδείας και έτσι άφησε με τη διαθήκη του το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στο ελληνικό κράτος για την ανέγερση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Το 1843, με βουλευτικό διάταγμα, η επιθυμία του ικανοποιήθηκε και άρχισε στο κέντρο της Αθήνας η ανέγερση της Βαρβακείου Σχολής που τελείωσε το 1859. Η Σχολή μετεγκαταστάθηκε στο Παλαιό Ψυχικό τη δεκαετία του 1950 -το αρχικό κτίριο υπάρχει μέχρι σήμερα ως Βαρβάκειος Αγορά. Αυτός ήταν ο Ψαριανός εθνικός ευεργέτης Ιωάννης Βαρβάκης, ο επονομαζόμενος «ευεργέτης δύο πατρίδων»¹⁴.

Ο ανδριάντας του Ι. Βαρβάκη
στο Ζάππειο

Δύο ακόμη στοιχεία που ίσως αξίζει να αναφερθούν είναι: η εγγονή του Μαρία Βαρβάκη παντρεύτηκε τον γιο του Γεωργίου Καραϊσκάκη και επιτρόπευαν από κοινού τα κληροδοτήματα του προγόνου της μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα. Επίσης, ένα από τα περιφημότερα αγάλματα στην Αθήνα είναι αυτό του Βαρβάκη στο Ζάππειο, έργο του Λεωνίδα Δρόση (1872). Το 1888, που ο ανδριάντας μεταφέρθηκε στη θέση που βρίσκεται σήμερα, προστέθηκαν από τον μαθητή του Δρόση Γ. Ξενάκη, σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο, τα τέσσερα γωνιακά γυναικεία αγάλματα, ώστε ο Βαρβάκης, καθόλου τυχαία, να περιβάλλεται από την Ελευθερία, την Τέχνη, τη Ναυτιλία και τη Βιομηχανία.

Ας γίνει στο σημείο αυτό, λόγω και εντοπιότητας, μνεία του -επίσης Ψαριανού- πλοιάρχου Νικολή Αποστόλη, που έφθασε να γίνει αρχηγός του στόλου των Ψαρών στην Επανάσταση και έδωσε ό,τι είχε και δεν είχε (εκτός από τις σωματικές του δυνάμεις και την αξιόλογη περιουσία του – έξι πλοία και αρκετά χρήματα) στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα. Πέθανε πάμπτωχος στην Αίγινα το 1827.

IV. Ο Χιακός ενεργητισμός μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα

Σε ένα γενικότερο επίπεδο, αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι και μετά την απελευθέρωση η ακτινοβολία του ελεύθερου πλέον κράτους ωθούσε τους Έλληνες του εσωτερικού και, κυρίως, της διασποράς στη δράση και την προσφορά. Οι ευεργέτες επιθυμούσαν να συμβάλουν στην ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό των υποδομών του ελληνικού κράτους, σύμφωνα και με τη διάσταση του έθνους-κράτους, που διαποτίζει το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα¹⁵. Η εκπαίδευση παραμένει ο κύριος τομέας όπου κατευθύνονται οι δωρεές (θεωρούν «τὸ τιμαλφέστερον... ἢ παιδεία», προσφέρουν ακόμη και για «ἔσσαι μὲν μορφωσιν καθηγητῶν καὶ δασκάλων») ¹⁶ -σύμφωνα και με τις ιδέες του Κοραΐ-, ωστόσο οι ευεργέτες προσφέρουν πλέον και στους τομείς της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας, όπως και στην απόκτηση υποδομών από έναν ενδεή και προβληματικό δημόσιο τομέα. Στην ουσία καλύπτουν τα κενά ή ενισχύουν τον ισχνό κρατικό προϋπολογισμό. Με τη συχνά εκδηλούμενη κατά το 19ο αιώνα τάση του κράτους να απευθύνεται στους Έλληνες του εξωτερικού, λοιπόν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η προσφυγή στην ιδιωτική χρηματοδότηση απέκτησε με την πάροδο του χρόνου θεσμικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με έναν Γάλλο περιηγητή του 19ου αιώνα, «η Ελλάδα έχει δύο ταμεία: ένα για τη συλλογή των φόρων και ένα για να συλλέγει τις ειδικές προσφορές που επιβάλλονται από το πατριωτικό αίσθημα στην περιουσία πολλών Ελλήνων, οι οποίοι κατοικούν εκτός Ελλάδος.»¹⁷ Έτσι διαμορφώνεται ένα μοναδικό φαινόμενο στην Ευρώπη, ο τόσο μεγάλος αριθμός ευεργετών Ελλήνων, υπηκόων και ομογενών¹⁸.

Εστιάζοντας στη Χίο, το νησί, σε σχέση με την Επανάσταση του 1821, πλήρωσε ίσως τον βαρύτερο από όλα τα μέρη της Ελλάδας φόρο στην εθνεγερσία με τις Σφαγές του 1822 από τους Οθωμανούς. «Μαύρη ζέρα» απέμεινε, κατά τον V. Hugo, για λίγα μόνο χρόνια, πάντως, καθώς η φρικαλέα τύχη του νησιού ενεργοποίησε τα ευεργετικά αντανάκλαστικά των επιζησάντων και, ιδίως, των παροικιακών παιδιών του. Μεγάλες ήταν εύλογα οι ανάγκες της Χίου την περίοδο μετά τις Σφαγές, ιδίως μέχρι το 1840, καθώς η επανεγκατάσταση Χίων στο νησί έλαβε μαζικότερο χαρακτήρα. Ασφαλώς οι ίδιοι οι δυνάμενοι Χίοι βοήθησαν οικονομικά για το ζωντάνεμα και την αναδιοργάνωση του νησιού. Ο ιστορικός της Χίου Αλέξανδρος Βλαστός διέσωσε την «Έγκυκλιον Ἐπιστολήν», σωστότερα έκκληση, των Επιτρόπων του Γυμνασίου Χίου «πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ Χίου», με ημερομηνία 10/22 Ιουλίου 1839, από την οποία παρατίθεται ένα εύγλωττο απόσπασμα: «Μετὰ τὴν τραγικὴν καταστροφὴν τῆς φιλάτης ἡμῶν πατρίδος ἀπὸ περιστάσεις στενὰς συγκεντρωθέντες εἰς ταύτην ἄρκετοὶ συμπολίται ἀνακαλοῦσιν ἤδη τὰς Μοῦσας εἰς τὴν πρὸ αἰώνων ἔστιαν τῶν συστήσαντες Γυμνάσιον πρὸς φωτισμὸν τῆς δυστυχοῦς Νεολαίας (...). Διὰ ταύτης λοιπὸν προστρέχουσι εἰς τὸν ἔμφυτον φιλόπατριν ζῆλον τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ πατριωτῶν, βέβαιοι ὄντες ὅτι θέλουσι τύχειν καὶ βοήθειας χρηματικῆς καὶ προσφορᾶς βιβλίων σοφῶν φιλογενῶν καὶ ἀξιοθῆ συνεργῶν ἵνα διαπρέψῃ τὸ αὐτὸ Γυμνάσιον ὡς πάλαι. Εἰς τὴν πρόοδον τῶν φώτων ἀνέθηκεν ἡ ποθητὴ πατρίς τὴν ἀνέγερσίν της, διὰ τῆς προόδου ταύτης παραμυθεῖται ἵνα ἔχῃ συνδεδεμένα τὰ τέκνα της πανταχοῦ καὶ ἀξιοθῆ ποτέ αὐτῶν καὶ εἰς τοὺς κόλπους της.»¹⁹ Επιπροσθέτως, η δημιουργία και ανάπτυξη από τους Χιώτες πρόσφυγες των Σφαγῶν του 1822 της Ερμούπολης στη Σύρο διαμόρφωσε μια θαλερή χιακή εστία εὐπορων εμπορῶν και επιχειρηματιῶν μέσα στη μητροπολιτική Ελλάδα. Ήταν μάλιστα αυτοὶ οι Χίοι που χρηματοδότησαν μια ὑστατη προσπάθεια ενσωμάτωσης της νήσου στο νέο ελληνικό κράτος, ως αντίδωρο της καταστροφῆς του 1822, την εκστρατεία απελευθέρωσης της Χίου υπό τον Γάλλο φιλέλληνα συνταγματάρχη Φαβιέρο (1827-1828), ένα εγχείρημα που δεν είχε προετοιμαστεί καλά και απέτυχε²⁰. Τελικά, ειδικά κατά την περίοδο 1830-1860, οι Χίοι κυριάρχησαν, όπως προαναφέρθηκε, στην εμπορική δραστηριότητα, διαμορφώνοντας το λεγόμενο «Χιακὸ δίκτυο»²¹, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά²². Μια νέα «έξαρση» ευεργεσίας των Χίων προς τη Χίο συνέβη και μετά από τη δεύτερη -μετά τις Σφαγές- καταστροφή που επεφύλασσε ο 19ος αιώνας για το νησί, το φοβερό σεισμό («Χαλασμό» στο στόμα του χιακού λαού) του 1881, κατά τον οποίο περίπου 4.000 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους και καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά το κεντρικό και το νότιο τμήμα του νησιού.

Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά σε κάποιες μορφές Χίων ευεργετών που έδρασαν τον 19ο αιώνα. Ο Ζωρζής (χιακή εκδοχή του Γεώργιος) Δρομοκαϊτης (1805-1880) καταγόταν από παλαιά²³ και σημαντική οικογένεια της Χίου. Δεκαεπτάχρονος ακόμη, ο Δρομοκαϊτης υπήρξε αιχμάλωτος των Σφαγών της Χίου και μεταφέρθηκε για να πωληθεί ως δούλος σε σκλαβοπάζαρο της Κωνσταντινούπολης. Για καλή του τύχη, εκεί η ελευθερία του εξαγοράστηκε από τον Χίο έμπορο και θείο του Μιχαήλ Αγέλαστο, κάτι που «σφυρηλάτησε» στον Δρομοκαϊτη τη διάθεση να ευδοκιμήσει ατομικά και να προσφέρει στην πατρίδα, ιδιαίτερη και ευρύτερη. Αυτοδημιούργητος, ξεκίνησε από παραγός στην εμπορική επιχείρηση του θείου του και προόδευσε στο εμπόριο, δραστηριοποιούμενος στην Κωνσταντινούπολη, τη Βηρυττό και τη Μασσαλία. Νυμφεύθηκε την (πιθανότατα ψυχικά άρρωστη κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής της) Ταρσή Φραγκοπούλου, για τη βελτίωση της υγείας της οποίας επέστρεψαν για να διαμείνουν μόνιμα στη Χίο το 1871. Ωστόσο η Ταρσή σύντομα πέθανε. Ο θάνατός της υπήρξε βασική αιτία για την εκδήλωση της ευεργετικής διάθεσης του Δρομοκαϊτη και καθοριστική για τον προσανατολισμό της. Ήταν άτεκνος και δεν νυμφεύθηκε ξανά, αλλά αφιερώθηκε σε αγαθοεργίες. Υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους ευεργέτες του παλαιήμου Γυμνασίου της Χίου με δωρεά 300.000 δραχμών, ενώ με σημαντικό ποσό ενίσχυσε και το Λωβοκομείο της Χίου. Πέθανε στις 20 Δεκεμβρίου του 1880. Με τη διαθήκη του, που είχε κατατεθεί στο Ελληνικό Προξενείο της Χίου, καθώς το νησί βρισκόταν ακόμη υπό Οθωμανική κυριαρχία, κατέλιπε 800.000 δραχμές για την ανέγερση στην περιοχή του Δαφνίου του «Φρενοκομείου Ζωρζή και Ταρσής Δρομοκαϊτου», του οποίου η λειτουργία άρχισε το 1887 (σήμερα «Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής Δρομοκαϊτειο»). Γράφει ο Δρομοκαϊτης στη διαθήκη του: «Ἐπιθυμῶ διὰ τῶν ὀλίγων χρημάτων, ἅτινά μοι ἔδωκεν ὁ Θεός, νὰ κάμω κατὰ τὸ παρὸν δύο ἔργα, τὰ ὁποῖα ὑποθέτω χρήσιμα διὰ τοὺς ὁμογενεῖς μου καὶ ἀναγκαῖα εἰς τὴν πατρίδα ἡμῶν. Ἐπιθυμῶ νὰ συστήσω ἓν ἰδιωτικὸν Φρενοκομεῖον εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ νὰ προικίσω τὸ Γυμνάσιον τῆς πατρίδος μου Χίου μὲ ἓν χρηματικὸν ποσόν, ἵνα βοηθήσω εἰς τὴν διατήρησίν του...». Δύο ποιήματα αφιέρωσε στο σπουδαίο αυτό Χιώτη ο Χιακῆς καταγωγῆς σατιρικός ποιητής Γεώργιος Σουρῆς, ἀπὸ τα ὁποῖα παραθέτουμε τὸ ἓνα²⁴:

Ζωρζής Δρομοκαϊτης
(προσωπογραφία του Νικηφόρου Λύτρα)

Εἰς τα θεμέλια τοῦ Φρενοκομείου

Ω Εορτή των Εορτῶν... Ω ευτυχῆς ἡμέρα!

Ω! τώρα πρέπει ο καθείς τοῦ Ἄστεως πολίτης
να βάλει στο μπαλκόνι του μια κόκκινη παντιέρα
με μίαν χρυσὴν ἐπιγραφή «Ζωρζῆς Δ.ρομοκαϊτης».

Ναι! τώρα πρέπει στολισμὸς με δάφνες και μυρσίνες,

Ναι! τώρα πρέπει κανονιές, φανάρια και ρετσίνες.

Φρενοκομείο κτίζεται και στη σοφὴν Ελλάδα!

Α! ο Θεός εφώτισε τον Χιώτη τον Ζωρζή

και τώρα μέσα στοῦ Δαφνίου τὴν τόση πρασινάδα

θα βρίσκουμε παρηγοριά κι η μνήμη του θα ζει.
Ω μέγα ευεργέτημα των ευεργετημάτων!
Ω μόνον οικοδόμημα των οικοδομημάτων!
Θέλει λαμπρόν Μουσώλειον αυτός ο κληροδότης,
παιάνας κι αποθέωσιν εις τρίτους ουρανούς!...
Ευρέθη μες στους Χιώτηδες με γνώσιν κι ένας Χιώτης
κι εσκέφθη ο μεγάλος του και πρακτικός του νους
πως μέσα στην Ελλάδα μας που πλημμυρούν τα φώτα,
Φρενοκομείον έπρεπε να γίνει πρώτα πρώτα.

Μια ακόμη περίπτωση Χίου ευεργέτη είναι αυτή του Ευστρατίου Ράλλη (1800-1884). Γιος του Στέφανου Ράλλη και της Μαριέτας Μαυρογορδάτου, επίλεκτο μέλος της περίφημης εμποροτραπεζικής οικογένειας²⁵ που έδρασε κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο Ευστράτιος Ράλλης, σε προχωρημένη ηλικία το 1880, παρέδωσε στον βασιλιά της Ελλάδας Γεώργιο Α΄ το ποσό των 10.000 λιρών, με το οποίο, σε συνδυασμό με χρηματικές συμβολές ακόμη και από τον ίδιο τον βασιλιά, ο Ernst Ziller δημιούργησε το περίφημο κτίριο του Εθνικού Θεάτρου στην Αθήνα. Ο Ευστράτιος Ράλλης διέθεσε πολλά χρήματα και για την περιθαλψη των σεισμοπαθών της Χίου το 1881, για τη Βιβλιοθήκη Χίου («Κοραΐς»), όπως και για την ανέγερση μουσωλείου στην Αθήνα, όπου εναποτέθηκαν τα οστά του Κοραΐ μετά τη μεταφορά τους από τη Γαλλία.

Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899), του ίσως γνωστότερου, αλλά και πιο πολυσυζητημένου εθνικού ευεργέτη. Καταγόταν από το Λιθί, χωριό της νοτιοδυτικής Χίου. Ο πατέρας του ήταν ιατρός, με σημαντική επιρροή στα πράγματα της Κωνσταντινούπολης, ενώ και η μητέρα του ήταν Χιώτισσα, το γένος Νομικού. Ο Συγγρός ξεκίνησε ως έμπορος, αλλά τελικά ασχολήθηκε κυρίως με τραπεζικές δραστηριότητες και αναδείχθηκε στον πλουσιότερο και ισχυρότερο Έλληνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Σε τουλάχιστον δύο περιστατικά της οικονομικής ζωής του ελληνικού κράτους το ίδιο χρονικό διάστημα ο ρόλος του ήταν αμφιλεγόμενος. ωστόσο, φρόντισε να προβάλει τη δική του εκδοχή στα πολύ ενδιαφέροντα απομνημονεύματά του. Και βέβαια, με τη διαθήκη του, εκτός από τις γνωστότερες ευεργεσίες του, κυρίως στην Αθήνα

Η πρωτομή του Α. Συγγρού
στα προπύλαια του Γυμνασίου Χίου

Η «περικαλλής» κρήνη Συγγρού
στην οδό Ροΐδου

(Νοσοκομείο, Δημοτικό Θέατρο, Φυλακές -τα δύο τελευταία δεν υπάρχουν σήμερα. επίσης, μεταξύ άλλων, ανήγειρε τα Αρχαιολογικά Μουσεία Δελφών και Ολυμπίας, και ολοκλήρωσε τη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου), άφησε μεγάλα χρηματικά ποσά στο χωριό του και σε ιδρύματα στη Χίο. Υπήρξε ευεργέτης της Βιβλιοθήκης «Κοραϊκής», όπως και του Γυμνασίου Χίου, στα προύλαια του οποίου έχει στηθεί προτομή του. Ακόμη, προσπάθησε να επιλύσει το οξύ πρόβλημα ύδρευσης της πόλης της Χίου στήνοντας σε αυτήν τέσσερις κρήνες²⁶, ενώ διέθεσε και πολλά χρήματα για την ανακούφιση και περίθαλψη των σεισμοπαθών του 1881. Τις ευεργεσίες συνέχισε μετά το θάνατό του η χήρα του Ιφιγένεια (1842-1921), το (Χιακό) γένος Μαυροκορδάτου, δωρίζοντας στο ελληνικό κράτος το Μέγαρο (σήμερα Υπουργείο Εξωτερικών) και το Κτήμα Συγγρού (ή Δάσος, κληροδότημα προς την παλαιά ποτέ Γεωργική Εταιρεία Αθηνών, σήμερα Ινστιτούτο Γεωπονικών Επιστημών).

Στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα αξίζει η αναφορά και σε μία γυναίκα, την Έλενα Σκυλίτση-Βενιζέλου (1873-1959). Χίοι ήταν και οι δύο γονείς της, ο (πλούσιος έμπορος εγκατεστημένος στην Αγγλία) πατέρας της Ιωάννης από τη μεγάλη παλαιά οικογένεια Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, ενώ και η μητέρα της Βιργινία από το επίσης σημαντικό γένος Σεκιάρη. Η Έλενα έγινε η δεύτερη σύζυγος του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1921. Μετά από το θάνατο της στενής της φίλης Μαρίας Ηλιάδη και ένα ταξίδι στην Ελβετία το 1924, αποφάσισε να διαθέσει ένα τεράστιο ποσό από την περιουσία της για την ανέγερση ενός σύγχρονου Μαιευτικού Νοσοκομείου στην Αθήνα. «Μυθικό παλάτι» αποκλήθηκε το Μαιευτήριο αυτό (που αρχικά έλαβε το όνομα «Έλενα - Μαρία Ηλιάδη»), το μεγαλύτερο και το πιο σύγχρονο στο είδος του σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο τότε. Τον επίσημο λόγο στα εγκαίνια το 1933 εκφώνησε ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ας δούμε μια αποστροφή του λόγου του: «Η γυναίκα μου, έμποτισμένη από την ιδέα ότι ο πλούτος αποτελεί κοινωνικόν λειτούργημα, είναι εύτυχης διότι της δίδεται ή νέα αυτή ευκαιρία όπως εκπληρώσει (...) τὸ καθήκον, τὸ ὁποῖον αἰσθάνεται ὅτι δημιουργεῖ δι' αὐτὴν ἀπέναντι τῆς Κοινωνίας τὸ γεγονός ὅτι εἶναι κάτοχος περιουσίας, τῆς ὁποίας ἡ πρόσοδος ὑπερβαίνει τὰς ἀτομικὰς καὶ οἰκογενειακὰς ἀνάγκας τῆς.» Έχει σημασία ότι η Έλενα Σκυλίτση-Βενιζέλου φρόντισε και για το μέλλον του στοχευμένου, όπως είδαμε, ευεργετήματός της, προκίζοντάς το με κληροδότημα 60.000 λιρών και «ολοκληρώνοντας» έτσι το καλό της έργο. Η σπουδαία αυτή Χιώτισσα, που δεν μπόρεσε ποτέ να γίνει μητέρα, πρόσφερε σε κάθε γυναίκα και μητέρα, και δίκαια αποκλήθηκε «η μεγάλη ευεργέτις των γυναικών»²⁷.

V. Η οριστική διαμόρφωση του χιακού ευεργετισμού και τα χαρακτηριστικά του

Η Χίος παρέμεινε υπό οθωμανική κυριαρχία μέχρι το 1912, οπότε και ενσωματώνεται στον εθνικό κορμό. Έτσι, πριν αναφερθούμε στον εικοστό αιώνα, πρέπει να σημειωθεί ότι, επειδή παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στη λειτουργία και την ποιότητα της ευεργεσίας μεταξύ αυτού και του 19ου²⁸ και, βέβαια, επειδή στη διάρκεια του διαμορφώνονται οριστικά τα χαρακτηριστικά στοιχεία του χιακού ευεργετισμού, χρειάζεται τούτα να προσδιορισθούν (χωρίς να σημαίνει ότι κάποια από αυτά δεν είναι κοινά με εκείνα άλλων περιοχών της Ελλάδας). Είναι λοιπόν τα εξής:

-οι κύριοι τομείς στους οποίους στοχεύει η ευεργεσία είναι πέντε: εκπαίδευση, υγεία/περίθαλψη, αθλητισμός, εκκλησία, κτίρια άλλων δημοσίων υπηρεσιών (όπως εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κάποιος, η συντριπτική πλειοψηφία των σχετικών κτιρίων στη Χίο, τις Οινούσσες και τα Ψαρά δεν είναι δημιουργήματα της πολιτείας, αλλά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας -γι' αυτό είναι και μεγαλοπρεπέστερα του συνήθους)

-η κύρια επαγγελματική ενασχόληση των ευεργετών σχετίζεται με τη θάλασσα (ναυτιλία), είναι δηλαδή εφοπλιστές ή πλοιοκτήτες

-ελαχιστοποίηση της ευεργεσίας προς την παροικία, με εξαίρεση εκδηλώσεις προβολής της

Χίου (ή της Ελλάδας και του ελληνικού πολιτισμού) στην ξένη χώρα

-εστίαση στην ακόμη πιο «ιδιαιτέρη πατρίδα» -παραδείγματα: Βροντάδος, Καρδάμυλα, Οινούσες. ωστόσο στη Χίο αυτό ισχύει και για το μικρότερο χωριό, όπως θα δούμε παρακάτω

-συνέχιση της οικογενειακής παράδοσης, συνήθως συντηρώντας ή επεκτείνοντας παλαιότερη ευεργεσία -η πλειοψηφία των ευεργετών ζουν εκτός Χίου, ωστόσο διατηρούν έντονους δεσμούς με τον τόπο τους και έρχονται στις θερινές τους κατοικίες, που επιμελώς διατηρούν ακόμη και στα μικρά χωριά τους, οπότε και ενημερώνονται -συχνά προκαλούν οι ίδιοι την ενημέρωση- για τις τοπικές ανάγκες δια ζώσης –εκτός από την αγάπη για τη γενέτειρα και την αίσθηση του (εθνικού) χρέους, κίνητρο ευεργεσίας μπορεί να καταστεί η προσωπική (αρνητική -για παράδειγμα, η ανεπάρκεια υπηρεσιών υγείας) εμπειρία κατά τη διαμονή σε αυτήν, όπως και

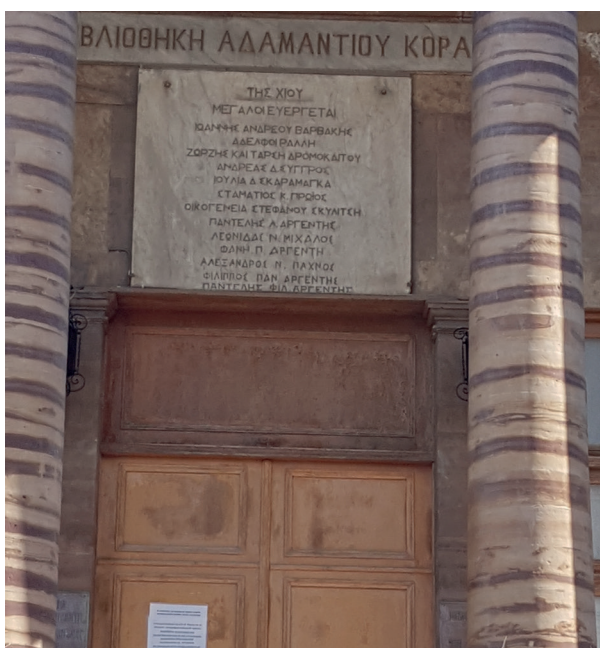
-προσωπικές-οικογενειακές ατυχίες (απώλεια τέκνου, συζύγου κ.τ.ό.)

-θρησκευτικό αίσθημα

-επιθυμία για υστεροφημία

VI. Χίοι Ευεργέτες στον 20ό αιώνα

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μια συνοπτική αναφορά στους κυριότερους ευεργέτες της Χίου²⁹ κατά τον 20ό αιώνα. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και η Χίος ακολούθησε την τάση των περισσότερων περιοχών της Ελλάδας στη διάρκεια των πρώτων εβδομήντα περίπου ετών του αιώνα αυτού, δηλαδή να αποτελέσει πλέον η βορειοαμερικανική ήπειρος, και κυρίως οι Ηνωμένες Πολιτείες³⁰, τον κύριο προορισμό όπου κατευθύνθηκαν οι Έλληνες μετανάστες. Αυτό επισημαίνεται και επειδή οι Σύλλογοι ή Ομοσπονδίες των Χίων των Η.Π.Α. (όπως και η Λονδίνιος Επιτροπή Χίων, με δράση από το 1910) επέδειξαν και επιδεικνύουν αξιόλογη ευεργετική δραστηριότητα προς τη γενέτειρα, συνεχίζοντας έτσι την παροικιακή ευεργετική παράδοση. Θεωρούμε ότι ο καταλληλότερος τρόπος μιας συνοπτικής αναφοράς των ευεργετών είναι ανά τόπο (πόλη, χωριό, νησί καταγωγής).

Η μαρμάρινη επιγραφή με τους ευεργέτες της Βιβλιοθήκης «Κοραής» πάνω από την κεντρική της είσοδο

Αρχίζοντας από την πόλη της Χίου, η πρώτη αναφορά γίνεται για τον Γεώργιο Ι. Χωρέμη (1874-1968). Υπήρξε παράδειγμα ευεργέτη με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η δράση του συνδυάστηκε με τον εθελοντισμό, καθώς έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913³¹. Ακόμη, οι απόγονοί του έχουν διασώσει μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες η φιλανθρωπική του δραστηριότητα προς όσους είχαν ανάγκη ήταν συνεχής και πολυδιάστατη³². Από τις πολυάριθμες ευεργεσίες του στη Χίο πρέπει να μνημονευθούν τα Δημοτικά Λουτρά της πόλης (σήμερα Δημοτική Πινακοθήκη), λαμπρό δείγμα αρχιτεκτονικής, κατασκευασμένο από ντόπια (Θυμιανούσικη) πέτρα. Δημιούργημά του και η Γεωργική Σχολή της Χίου³³, κοντά στο χωριό Χαλκειός. Είναι αξιοσημείωτο ότι προς τα τέλη της ζωής του ο Χωρέμης έκανε αξιολόγηση της ευεργετικής του δραστηριότητας³⁴. Η παλαιά, με γενοβέζικες ρίζες, οικογένεια Αργέντη

προσέφερε πολλά στη Χίο. Ο Παντελής Αργέντης (1853-1911) δημιούργησε ολόκληρο κτίριο στο συγκρότημα του Σκυλίτσειου Νοσοκομείου Χίου, το Αργέντειον (1911-1913, σήμερα Μαιευτική Κλινική), καθώς και την Αργέντειο Σχολή (θαυμάσιο κτίριο στο Χαλκειός). Ο γιος του Φίλιππος (1891-1974) συνδύασε τον κερδωό με τον λόγιο Ερμή, καθώς είχε σπουδάσει φιλολογία στην Οξφόρδη και ήταν γνώστης πολλών ξένων γλωσσών. Ερεύνησε αρχεία σε πολλές χώρες της Ευρώπης και συνέταξε ή επιμελήθηκε πλήθος μελετών για τη Χίο. Εύλογα, λοιπόν, αποτέλεσε τον κυριότερο ευεργέτη της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» στον 20ό αιώνα, με την πρόσθεση στο κτίριο αυτής δεύτερου ορόφου, όπου στεγάζεται το Λαογραφικό Μουσείο Αργέντη με πολύτιμο υλικό που είχε συλλέξει ο ίδιος. Δώρισε επίσης στη Βιβλιοθήκη πλήθος σπανίων βιβλίων (περίπου 2.000 τόμους), όπως και πίνακες ζωγραφικής και αντικείμενα από την προσωπική του συλλογή. Τις δωρεές προς τη Βιβλιοθήκη συνέχισε και ο γιος του Φίλιππου, Παντελής-Λορέντσος Αργέντης.

Ακόμη, το ζεύγος Μιλτιάδη (1865-1910, ασχολήθηκε με εμπορικές και τραπεζικές δραστηριότητες κυρίως στη Ρουμανία) και Ζηνοβίας (1870-1946) Κοκκάλη, που προίκισαν τη Χίο με Μαιευτήριο (δύο κτίρια) και υπήρξαν μεγάλοι ευεργέτες του Ιερού Μητροπολιτικού Ναού των Αγίων Βικτώρων της πόλης της Χίου³⁵. Σημαντική ευεργετική δράση ανέπτυξε και η οικογένεια Μίχαλου (με ναυτιλιακή δραστηριότητα και τη βιομηχανία των Κεραμείων Χίου), με πρώτη γενιά τους Ζαννή και Κωνσταντίνο και δεύτερη τους Νικόλαο, Αντώνιο και Λεωνίδα. Ευεργετήματα της οικογένειας αποτελούν το Μιχάλειο Ορφανοτροφείο (σήμερα στεγάζει το Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου), το Σωφρονιστικό Κατάστημα (Φυλακές) Χίου και το Εθνικό Στάδιο της πόλης της Χίου (που φέρει την ονομασία «Λεωνίδας Μίχαλος»)³⁶. Οι πλοιοκτήτες (εμπορικών πλοίων, αλλά και κρουαζιεροπλοίων, και γενικότερα με δραστηριότητες σχετικές με την τουριστική βιομηχανία) αδελφοί Αντώνης και Μίμης Χανδρής, ανήγειραν, μαζί με τον εφοπλιστή Ιωάννη Κ. Καρρά από τα Καρδάμυλα, το κτίριο της Σχολής Μηχανικών Εμπορικού Ναυτικού στην πόλη της Χίου³⁷. Επίσης, ο Αντώνης ενίσχυσε με μεγάλα χρηματικά ποσά τη Φιλοδοσική Ένωση Χίου, καθώς και την αναστήλωση του περίφημου βυζαντινού μνημείου της Νέας Μονής της Χίου και την αποκατάσταση των ψηφιδωτών της, ενώ ο Μίμης ίδρυσε στον Κάμπο το εργοστάσιο της Ε.Β.Ε.Κ., για την παρασκευή και εμφιάλωση χυμών και αναψυκτικών από τα εκλεκτά εσπεριδοειδή της περιοχής. Σημαντικός ευεργέτης της Χίου (κατασκευή υδραγωγείου, υποτροφίες φοιτητών κ.ά.), της Ελλάδας (Πολεμικό Ναυτικό) και του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπήρξε και ο Κωνσταντίνος Φλοίσκος.

Ωστόσο, το τοπικό «τρίπτυχο» ευεργετισμού, συνδεδεμένο άρρηκτα με τη ναυτιλία, το «μέγα της θαλάσσης κράτος», είναι Βροντάδος, Καρδάμυλα, Οινούσες (το νησί Εγνούσα, σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη τοπική του ονομασία). Ας ξεκινήσουμε από τον Βροντάδο. Ο Γεώργιος Χατζηφραγκούλης Ανδρεάδης (1872-1945), που υπήρξε και ο ιδρυτής και πρώτος πρόεδρος, το 1918, του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της Χίου³⁸, ήταν ένας από τους θεμελιωτές της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας. Ανήγειρε το Γυμνάσιο Βροντάδου (που ονομάστηκε «Ανδρεάδειο» -το κτίριο στεγάζει σήμερα το Γενικό Λύκειο Βροντάδου) και το παρακείμενο Δημαρχείο μαζί με το γιο του Στρατή, γνωστό οικονομολόγο (1905-1989). Η ευεργετική δράση του Γ. Χατζηφραγκούλη Ανδρεάδη προσέλαβε ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς συμπίπτει με τα πρώτα, δύσκολα χρόνια της απελευθέρωσης της Χίου από τους Τούρκους και τα επόμενα της Μικρασιατικής Καταστροφής και της υποδοχής των

προσφύγων. Ίδρυσε και λειτούργησε με έξοδά του κλινική στην πόλη της Χίου αποκλειστικά για τις ανάγκες των προσφύγων και ακόμη ευεργέτησε το Πολεμικό Ναυτικό. Οι εφοπλιστές αδελφοί Χριστόφορος και Παντελής Αν. Μαργαρώνης ανήγειραν δαπάναις τους το Δημοτικό Σχολείο στον Άγιο Μάρκο του Βροντάδου (σήμερα 3ο Δημοτικό Σχολείο Βροντάδου). Σπουδαία Βρονταδούσικη οικογένεια πλοιοκτητών είναι αυτή των Λω, με λαμπρή παράδοση ευποιίας. «Γενάρχης» της υπήρξε ένας από τους θεμελιωτές της ελληνικής ιστιοφόρου και ατμοκίνητης ναυτιλίας, ο Κωστής Μ. Λως (1879-1961), που χρηματοδότησε την ύδρευση του Βροντάδου. Ο γιος του Νίκος Κ. Λως (1919-2017) υπήρξε ένας πραγματικός ευπατρίδης. Αρωγός, χωρίς την επιδίωξη καμίας προβολής, πολλών Χιωτών που βρίσκονταν σε ανάγκη, υπήρξε, μαζί με τους αδελφούς του Τάσο, Δημήτριο, Γεώργιο και Αντώνιο³⁹, ευεργέτης του πολιτιστικού και ναυταθλητικού σωματείου του Βροντάδου Π.ΕΚ.Ε.Β. και δημιουργός της πλαζ «Όρμος Λω», υλοποιώντας σχέδιο του πατέρα τους, ενώ

Το Ναυτικό Μουσείο Χίου

δώρισε και ένα αρχοντικό του στην πόλη της Χίου, για να στεγαστεί το Ναυτικό Μουσείο της πόλης⁴⁰. Επεξέτεινε δε την ευεργετική του δράση στα χωριά της βόρειας Χίου, καθώς και στο Πυργί, με τη δημιουργία δρόμων και σύγχρονου Σταδίου που φέρει το όνομά του. Η εφοπλιστική οικογένεια Φαφαλιού, με βάση των δραστηριοτήτων της το Λονδίνο και κυριότερους εκπροσώπους τους Ιωάννη Σταμ. και Ιωάννη Δημ. Φαφαλιό⁴¹, κόσμησε τη γενέτειρά της με τον Ιερό Ναό Παναγίας Μούτσαινας, τα κτίρια του Φιλοπρόοδου Ομίλου Βροντάδου και το θαυμάσιο Φαφάλειο Στάδιο, το οποίο συντηρούν μέχρι σήμερα.

Τα Καρδάμυλα στη βορειοανατολική Χίο αποτελούν την κοιτίδα μιας εντυπωσιακής σειράς οικογενειών πλοιοκτητών και εφοπλιστών. Δημιουργήματα της ευποιίας του Κωστή Ι. Καρρά (1876-1969) αποτελούν τα Δημοτικά Σχολεία και ο ανδριάντας του Αφανούς Ναύτη των Καρδαμύλων. Ακόμη, στη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής διένειμε τρόφιμα στους Χιώτες που λιμοκτονούσαν. Ο Ιωάννης Κ. Καρράς, γνωστός και από το τουριστικό θαύμα του «Πόρτο Καρράς» στη Σιθωνία της Χαλκιδικής, ανήγειρε το Καρράδειο Δημοτικό Σχολείο στην πόλη της Χίου και το Μέγαρο του Δημαρχείου Καρδαμύλων. Επίσης, ευεργέτησε το Νοσοκομείο Χίου (δημιουργώντας τη Χειρουργική Κλινική) και, όπως

προαναφέρθηκε, συμμετείχε οικονομικά στην ανέγερση και τον εξοπλισμό της Σχολής Μηχανικών Ε. Ν. Χίου. Οι Λιβανοί, από τις μεγαλύτερες ελληνικές οικογένειες πλοιοκτητών, υπήρξαν ίσως οι σπουδαιότεροι ευεργέτες της εκπαίδευσης στη Χίο, καθώς χρηματοδότησαν το κτίσιμο πολλών σχολείων στα Καρδάμυλα και αλλού στο νησί. Την προσωνυμία «Λιβάνειο» φέρουν σήμερα το 2ο Γυμνάσιο Χίου και το 2ο Γενικό Λύκειο Χίου, τα οποία ανήγειρε το 1956-1957 - ως Γυμνάσιο

Θηλέων της πόλης της Χίου - ο Σταύρος Γ. Λιβανός (1891-1963)⁴² (ο αύλειος χώρος τους φιλοξενεί προτομή του και το 1969-1970 η οικογένεια προσέθεσε νέα πτέρυγα), καθώς και το Γυμνάσιο (εγκαίνια το 1925), το Γενικό και το Επαγγελματικό (Ναυτικό) Λύκειο Καρδαμύλων (το τελευταίο ανήγειρε ο γιος του Γεώργιος). Η Αταλάντη σύζυγος Μιχαήλ⁴³ Λιβανού (το γένος Ι. Φαφαλιού) και ο γιος της Γεώργιος ανήγειραν το μέγαρο του Δημαρχείου Χίου, που εγκαινιάστηκε στις 17 Ιουλίου 1960. Άξια αναφοράς και η εφοπλιστική οικογένεια Φράγκου (κυριότερος εκπρόσωπος ο Νικόλαος Ι. Φράγκος, με πλούσια κοινωνική δράση και με έμφαση στην παροχή υποτροφιών στους σπουδαστές του ναυτικού επαγγέλματος). Στο ζεύγος Μιχαήλ (1900-1982) και Σταματίας Ξυλά η πόλη της Χίου οφείλει το λαμπρότερό της σύγχρονο οικοδόμημα και την κύρια εστία πολιτισμού της, το καλλιμάρμαρο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο, που εγκαινιάστηκε το 1980.

Δικό τους δημιούργημα είναι, βέβαια, και το Πνευματικό Κέντρο Καρδαμύλων (1975). Αξίζει να αναφερθούν και οι Λάμπρος Μ. Φατσής, Χρήστος Ι. Μέλης (Οίκος Ευγηρίας Καρδαμύλων «Αγία Μαρίνα») και οι αδελφοί Μιχαήλ και Ιωάννης Γέμελος (ευεργέτες κυρίως του Δρομοκαϊτείου), ενώ ο Καρδαμυλίτης αυτοδημιούργητος πλοιοκτήτης καπ. Παναγιώτης Τσάκος είναι ίσως ο πιο ενεργός ευεργέτης στη Χίο του σήμερα⁴⁴.

Από την Εγγούσα, που πλημμυρίζει το καλοκαίρι από τα ζενιτεμένα της τέκνα, συνθέτοντας μια κοσμοπολίτικη εικόνα με το πλήθος τα κότερα στο γραφικό της λιμάνι και τα αρχοντόσπιτα να ανοίγουν, τέσσερεις οικογένειες, όλες εφοπλιστικές, επιβάλλεται να αναφερθούν: Πατέρα, Χατζηπατέρα, Λαιμού και Λύρα. Από τη λαμπρή οικογένεια Πατέρα⁴⁵ ειδική μνεία ας γίνει στον Ιωάννη Διαμ. Πατέρα (1897-1979). Διέθεσε 6.000.000 δολάρια για την ανέγερση νέας πτέρυγας στο Νοσοκομείο «Ευαγγελισμός» της Αθήνας και 1.000.000 στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας για την αγορά πολεμικού πλοίου. Συνέστησε και χρηματοδότησε το «Ίδρυμα Προικοδοτήσεως Θυγατέρων Ναυτικών Ιωάννου Διαμ. Πατέρα» και το «Παγχιακόν Ίδρυμα Υποτροφιών Ιωάννου Διαμ. Πατέρα», τα οποία έχουν ευεργετήσει πάμπολλα Χιωτόπουλα μέχρι σήμερα, ενώ ανήγειρε και το νέο κτίριο του 1ου Δημοτικού Σχολείου Χίου. Η οικογένεια Ιωάννη Κ. Χατζηπατέρα (1888-1979)⁴⁶ δημιούργησε και συντηρεί το «Χατζηπατερείον Ίδρυμα - Κέντρο Αποκαταστάσεως Σπαστικών Παιδιών» στη Μεταμόρφωση Αττικής. Από τους Λαιμούς⁴⁷ αναφέρουμε ενδεικτικά το ζεύγος Ανδρέα και Μαρίας (το γένος Κ. Καρρά) Λαιμού (ιδρύτριας της «Καρραδείου Επαγγελματικής και Οικοκυρικής Σχολής Χίου» και του Σωματίου «Φίλοι του Χιώτικου Χωριού»), τους αδελφούς Αντώνιο και Νικόλα Σπ. Λαιμό, που δημιούργησαν το Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών, ένα πραγματικό κόσμημα, τον Γιώργη Χρ. Λαιμό (1900-1975),

που ανήγειρε το Δημοτικό Σχολείο Οινουσσών και το Πνευματικό Κέντρο της Ορθοδοξίας στη Γενεύη, καθώς και τον Κώστα Μιχ. Λαιμό, που ανήγειρε το μέγαρο του Οίκου Ναύτου Χίου, το οποίο και εξόπλισε με ιατρικά μηχανήματα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων ατυχώς το ελληνικό δημόσιο δεν αξιοποίησε ποτέ... Το ζεύγος Μάρκου και Αγγέλας Λύρα πρόσφεραν το Λύρειο Ίδρυμα/Ορφανοτροφείο, ένα πρότυπο παιδικό χωριό στο Μάτι Αττικής⁴⁸.

Με αφορμή την Εγνούσα, ας επισημανθεί ζανά πως ένα σημαντικό κεφάλαιο αποτελεί και η απολύτως τοπική ευεργετική δράση στη Χίο. Ο ευεργέτης κατευθύνει, δηλαδή, στο χωριό του, στη στενά ιδιαίτερη πατρίδα του, την ευεργεσία του. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια σε χαρακτηριστικά παραδείγματα: Ευεργέτες της Καλαμωτής υπήρξαν ο Κων. Ξ. Βαμβακάς (1880-1968, Δημοτικό Σχολείο και πτέρυγα στο Γυμνάσιο Καλαμωτής), καθώς και η Αγλαΐα Φραγκούλη και οι Ισ. Ισιδωρίδης, Κων. Μ. Κοκκαλιάς, Μικές Γρηγοριάδης και Νικόλαος Ι. Χούλης. Για το Πυργί⁴⁹ (εκτός από τον Νίκο Κ. Λω) μπορούν να αναφερθούν ο μητροπολίτης Λέρου και Καλύμνου Γερμανός Θεοτοκάς και οι ανιψιοί του, ο δικηγόρος Μιχαήλ Θεοτοκάς και ο ψυχίατρος του Δρομοκαϊτείου Μιχαήλ Γιαννίρης, ακόμη, ο Ανδρέας Δημητρός, που δώρισε στο χωριό το αγροτικό ιατρείο, ο Ισιδωρος Μ. Καμπάς, καθώς και το ζεύγος Κωνσταντίνου και Γαρουφαλιάς Λαγούδη, που από το 1955 άφησαν κληροδότημα για το Δημοτικό Σχολείο του Πυργίου. Ευεργέτης των Μεστών υπήρξε ο ιατρός Κων. Πανάδης, που ανήγειρε το Δημοτικό Σχολείο του χωριού. Μέλη της οικογένειας Μίχαλου που προαναφέρθηκε, έγιναν μεγάλοι ευεργέτες και των Θυμιανών, όπως και ο Χρήστος Μαμαλής. Το σχολικό συγκρότημα στο Νεχώρι δώρισε στο χωριό του ο Βασίλειος Κουτσουράδης. Το Βασιλειώνικο ευεργέτησαν δύο άζια τέκνα του, ο δικηγόρος Νικόλαος Φετοκάκης και ο αρχιμανδρίτης και θεολόγος Γρηγόριος Πουλάκης, ενώ

Το Βούρειο Δημοτικό Σχολείο Λιβαδίων

τους Βαβύλους οι αδελφοί Φυτίλη και ο Νικόλαος Ξ. Καβύρης. Μεγάλος ευεργέτης της γενέτειράς του Βολισσού υπήρξε ο Βασίλειος Μ. Μαρίνος. Τέλος, εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και ο Γεώργιος Αντ. Βούρος, από παλαιά οικογένεια της Χίου, που ανήγειρε τα δύο σχολικά κτίρια (αρρεναγωγείο και παρθεναγωγείο) των Λιβαδίων (περιοχής ανάμεσα στη Χίο και τον Βροντάδο), καθώς και το καμπαναριό του παρακείμενου ιερού ναού του Αγίου Λουκά (1888-1891).

Ας σημειωθεί ότι τον μεγαλύτερο σύγχρονο αποδέκτη δωρεών, ευεργεσιών και κληροδοτημάτων από εύπορους Χιώτες, αναπληρώνοντας πάντοτε την αβελτηρία της πολιτείας, συνιστά το Σκυλίτσειο Γενικό Νοσοκομείο Χίου (δημιούργημα των αδελφών Ζαννή, Ιωάννη - πατέρα της Έλενας - και Ματθαίου Σκυλίτση, που πρωτολειτούργησε το 1886). Αναφέρονται ενδεικτικά, εκτός από όσους μνημονεύθηκαν στις προηγούμενες σελίδες, ο Δημήτριος Ζερβούδης, το ζεύγος Νικολού, ο Λουκάς Κτιστάκης, ο Γεώργιος Μπαρλής. Σε μικρότερο βαθμό, το ίδιο συμβαίνει και με το Γηροκομείο Χίου στον Κάμπο, αρχικό κληροδότημα του Βρονταδόση πρωτοπόρου της εμπορικής ναυτιλίας Ζωρζή Γ. Μιχαληνού (1868-1940)⁵⁰. Μια αξιοσημείωτη ευεργετική δράση που εμφανίστηκε τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και συνεχίζεται ακόμη, είναι κι εκείνη από άτομα, αλλά και σωματεία, που συνδράμουν οικονομικά το έργο της Φιλοδασικής Ένωσης Χίου με τη δημιουργία αλσουλίων, ώστε να πρασινίσει το εκτεταμένο βραχώδες οροπέδιο του Αίπους στην κεντρική Χίο.

VII. Επισημάνσεις και «προβλήματα»

Θεωρούμε σκόπιμο στο σημείο αυτό να επισημάνουμε, έστω συνοπτικά, κάποια θέματα, χωρίς την αναφορά των οποίων η παρουσίαση αυτή δεν θα είχε την επιθυμητή πληρότητα και ισορροπία. Το ίσως βασικότερο σχετικό με την ευεργεσία ζήτημα είναι το μέλλον μετά από την πραγματοποίησή της, μετά, για παράδειγμα, και από το θάνατο του ευεργέτη. Γι' αυτό και πρώτη στη φροντίδα του ευεργέτη, που σε αρκετές περιπτώσεις την αμελεί, πρέπει να είναι η κάλυψη των αναγκών του μέλλοντος (με κληροδοτήματα, σχετικές προβλέψεις σε διαθήκες, παροχή οδηγιών σε απογόνους κ.τ.ό.), διαφορετικά η διασφάλιση του ευεργετήματος σε βάθος χρόνου τίθεται σε αβεβαιότητα. Το όλο θέμα φέρνει στο νου μας την άποψη που εξέφρασε ο Αριστοτέλης ότι ο ευεργέτης αγαπά πολύ και το δημιούργημά του και τους αποδέκτες της ευεργεσίας, περισσότερο από όσο αγαπούν τον ίδιο οι ευεργετηθέντες⁵¹...

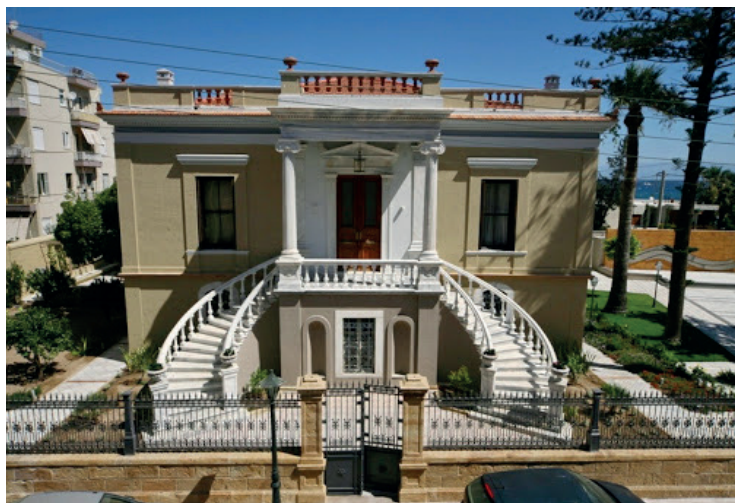
Πιο πάνω έγινε μια σύντομη αναφορά σε κάποιες αμφιλεγόμενες δραστηριότητες του Βαρβάκη και, κυρίως, του Συγγρού. Η εκκίνηση της σταδιοδρομίας του Βαρβάκη έγινε από την πειρατεία. Μάλιστα, είχε καταχωρηθεί στα ρωσικά αρχεία ως «αικίνητος κουρσάρος». Πολύ περισσότερο, όμως, αξίζει να μας απασχολήσει η κερδοσκοπική δραστηριότητα του Ανδρέα Συγγρού: δάνειζε με τόκο αδιακρίτως και το ελληνικό και το οθωμανικό κράτος, θεωρήθηκε υπεύθυνος για την πτώχευση της Εταιρείας Μεταλλείων του Λαυρίου, αλλά και της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας», επιχειρήσεις στις οποίες είχαν επενδύσει πολλοί μικρομεσαίοι Έλληνες με την αγορά μετοχών. Αρκετές ήταν οι παρεμβάσεις του και στην πολιτική ζωή. Ο Συγγρός, που αποκλήθηκε αδίστακτος εκμεταλλευτής κάθε ευκαιρίας πλουτισμού, συνθέτει το κλασικό πρόβλημα των δύο όψεων του εθνικού ευεργέτη, καθώς και της επιχειρηματικότητας, άδολης ή μη. Ακόμη, η περίπτωση του θέτει το ερώτημα: αναβαπτίζεται ηθικά ακόμη και ο μεγαλύτερος εθνικός ευεργέτης για προηγούμενες αστοχίες του ή και οικονομικά εγκλήματα;⁵²

Ένα ακόμη ζήτημα συνιστά η «υποδοχή» της ευεργεσίας, που αναμφισβήτητα δεν μπορεί να είναι ομοιόμορφη. Σχετικό θέμα είναι και η αναγνώριση του έργου των ευεργετών από τους αρμόδιους κρατικούς⁵³ και τοπικούς φορείς. Στην περίπτωση της Χίου οι Δήμοι του νησιού έχουν εκφράσει την τοπική ευγνωμοσύνη, τιμώντας επανειλημμένα τους ευεργέτες⁵⁴. Και πώς θα μπορούσαν άλλωστε να μην το πράξουν, αφού ακόμη και ένας όχι ιδιαίτερα παρατηρητικός περιηγητής της Χίου, του Βροντάδου, των Καρδαμύλων, της Εγνούσας και άλλων, όπου γυρίσει το βλέμμα του, θα δει απτά τα δείγματα της ευποιΐας συντοπιτών που διέπρεφαν στον επιχειρηματικό και το ναυτιλιακό στίβο; Από την άλλη πλευρά, έχουν παρατηρηθεί και φαινόμενα άμετρης κολακείας και δουλοπρεπούς συμπεριφοράς προς ευεργέτες -συχνά, πρέπει να ομολογηθεί, προς αποδέκτες που δεν τα επιθυμούν και δεν τα επιδιώκουν-, όπως και, αντίστροφα, εκδήλωση υπέρμετρης προσωπικής προβολής ή παράλογων απαιτήσεων από κάποιους δωρητές (ονοματοθεσία, ανέγερση/ τοποθέτηση προτομών συγγενών κ.ά.).

VIII. Επίλογος

Στις μέρες μας παρατηρείται αναμφίβολα μια γενικότερη «ποχώρηση» των ευεργετών⁵⁵. Το φαινόμενο συνδέεται με τις ταχείες μεταβολές στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον -που πλέον απέχει πολύ ακόμη και από εκείνο του μεταίχμιου μεταξύ του προηγούμενου και αυτού του αιώνα- και με τη γενικότερη οικονομική συγκυρία. Επιπλέον, ο δεσμός της καταγωγής έχει αποδυναμωθεί. Κάποιο ρόλο ίσως παίζει και η αντιμετώπιση των προθέσεων ή και των ίδιων των δωρεών τους από τους κρατικούς και τοπικούς φορείς και συλλογικότητες, ωστόσο το πρόβλημα είναι πολυσύνθετο. Θα πρέπει, επιπλέον, να υπολογίσουμε και συγκεκριμένες σύγχρονες τάσεις στο πεδίο, όπως αυτήν της χορηγίας, κυρίως σε πολιτιστικές εκδηλώσεις ή εκδόσεις, αλλά και την πρακτική των ευεργετών να προκρίνουν τη σύσταση Ιδρυμάτων (Foundations)⁵⁶. Καθώς, λοιπόν, όπως έδειξε και η διαπραγματεύση που προηγήθηκε, η ευεργεσία και η ευποιΐα συνιστούν

αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής μας ταυτότητας και παράδοσης, είναι εύλογο σε μια περίοδο υπερδεκαετούς οικονομικής κρίσης που διάγουμε σήμερα να επικρατούν της ευεργεσίας η χορηγία, με τους - συχνά δικαιολογημένους - ενδοιασμούς για την ατομική προβολή του χορηγού, και ο - πιο απρόσωπος, όχι πάντοτε αποτελεσματικός, αλλά και πιο μαζικός/δημοκρατικός- εθελοντισμός.

Η υποχώρηση και η αποξένωση των ευεργετών, πάντως, είναι πλέον εμφανής και στη Χίο. Αξίζει έτσι η αναφορά στους λίγους που «επιμένουν» τα τελευταία χρόνια, όπως ο καπ. Παναγιώτης Τσάκος (Κοινοφελές Ίδρυμα «Μαρία Τσάκος» -Διεθνές Κέντρο Ναυτικής Έρευνας, Ναυτικό Επαγγελματικό Λύκειο TEENS -με πολλές υποτροφίες- στην πόλη της Χίου, «Στέγη της Μαρίας» στα Καρδάμυλα και άλλες παρεμβάσεις) και ο Λουκάς Κτιστάκης. Πολύ πρόσφατα, το Δεκέμβριο του 2020, προκάλεσε αίσθηση σε πανελλήνιο

επίπεδο η δωρεά 12 πλήρως εξοπλισμένων κλινών Μ.Ε.Θ. από την Αγγελική Φράγκου της γνωστής Καρδαμυλίτικης εφοπλιστικής οικογένειας (μαζί με τον Βαγγέλη Μαρινάκη και την ΙΟΝ Α.Ε.) στο Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Νίκαιας. Η ευεργεσία αυτή, αξίας 1.500.000 ευρώ, έγινε για την αντιμετώπιση της πανδημίας του Covid-19⁵⁷.

Τελειώνοντας, ας επισημανθεί ότι η προηγηθείσα παρουσίαση δεν είναι όσο πλήρης θα επιθυμούσε ο γράφων, καθώς υπήρχαν «δεσμεύσεις» που έπρεπε να ακολουθηθούν. Πρώτον, δίνεται έμφαση σε ό,τι από το θέμα μας σχετίζεται με την Επανάσταση του 1821 και το 19ο αιώνα. Επιπλέον, σε δεδομένη έκταση επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί το πραγματικά εκπληκτικό φαινόμενο του χιακού ευεργετισμού, χωρίς να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα σε πρόσωπα ή σε έργα, αλλά, και επίσης, (επιχειρήθηκε) -κάτι που δεν έχει γίνει σε προγενέστερες σχετικές εργασίες- να προσδιορισθούν κάποια χαρακτηριστικά και να επισημανθούν, έστω, κάποιες όψεις και προεκτάσεις της ευεργετικής δράσης. Η μελέτη αυτή υπήρξε καρπός πολύμηνης έρευνας με επιλογή και αξιολόγηση μεγάλου όγκου υλικού και, ασφαλώς, σε καμία περίπτωση δεν έγινε «αγιογράφηση». Αναμφισβήτητα, η Χίος, ο Βροντάδος, τα Καρδάμυλα και η Εγνούσα αποτελούν, μαζί με την Ήπειρο, τις «μητροπόλεις» της ευποΐας στη χώρα μας, αν και δεν είναι καθόλου έξω από την πραγματικότητα η άποψη ότι οι περισσότερες περιοχές της Ελλάδας μπορούν να καυχώνται για τους άνδρες και τις γυναίκες που άφησαν τη σφραγίδα τους στον οικονομικό και κοινωνικό στίβο και αναδείχθηκαν με τις ευεργεσίες τους, προάγοντας εμπράκτως το καλό και στηρίζοντας το μέλλον του γενέθλιου τόπου και της ευρύτερης, αγαπημένης πατρίδας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Για την τριπλή τοπική κατεύθυνση της ευεργετικής δραστηριότητας των Ελλήνων των παροικιών (ιδιαίτερη πατρίδα-παροικία-εθνικό κέντρο) βλ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ευεργετισμός και νεοελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα 2016, 33.

² Πρβλ. <https://www.taathinaika.gr/to-oneiro-kai-i-ideologia-ton-ethnikon-evergeton>

³ Η οικονομική άνθηση των Ελλήνων εμπόρων των παροικιών οπωσδήποτε σχετίζεται με το αποικιοκρατικό σύστημα που κυριαρχούσε τότε στην Ευρώπη. Ωστόσο, περαιτέρω αναφορά σε αυτήν τη σχέση βρίσκεται έξω από την οπτική της μελέτης μας (για μια τέτοια προσέγγιση βλ. ενδεικτικά Ν. Ψυρούκης, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1974. για μια πιο νηφάλια αναφορά στο θέμα βλ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, ό. π., 11-12).

⁴ Πρβλ. Ν. Κ. Haviaras, “The vital connection between Chios and the sea in antiquity”, *Proceedings of the 1st Workshop of the Intercultural Osmosis around the Archipelago, Middle East FORUM* 13 (2017) 27-33.

⁵ Η Οθωμανική διοίκηση είχε παραχωρήσει στη Χίο ειδικά προνόμια, εξαιτίας της καλλιέργειας του μοναδικού προϊόντος της μαστίχας στο νησί και έτσι επί Τουρκοκρατίας ουσιαστικά αυτοδιοικούσαν (από τη δημογεροντία του, βλ. και επόμενη σημ. 6). Για το θέμα Χίος και εμπόριο επί Τουρκοκρατίας, βλ. ενδεικτικά Αλ. Μ. Βλαστός, *Χιακή*, πρόλ.-εισ.-επιμ. έκδοσης Ν. Κ. Χαβιάρας, Χίος 2000, 254-258 και 308-309. Την ευμάρεια της Χίου μέχρι το 1822 μαρτυρούν όλοι σχεδόν οι Ευρωπαίοι περιηγητές που πέρασαν από το νησί κατά τους προ των Σφαγών αιώνες (βλ. *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνας*, εκδιδόντων Φιλίππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδου, εν Αθήναις 1946, τόμος Β', passim).

⁶ Για τη δημογεροντία που διοικούσε τη Χίο επί Τουρκοκρατίας βλ. Αλ. Μ. Βλαστός, ό. π., 278-286. Οι σχετικές αναφορές του Βλαστού έχουν ένα πλεονέκτημα και ένα μειονέκτημα: ως μέλος μεγάλης οικογένειας της Χίου και γιός μέλους της δημογεροντίας είναι γνώστης «εκ των έσω», αλλά και υπερασπιστής του θεσμού, με τάση εξιδανίκευσής του. Αζίζει να αναφερθεί το επίθετο με το οποίο ο Βλαστός προσδιορίζει το πολίτευμα της Χίου επί δημογεροντίας: «αριστοκρατικοδημοκρατικόν»! Για μια πιο επιστημονική εξέταση του θέματος, βλ. Αντ. Χαροκόπος, *Ο θεσμός της Δημογεροντίας εν Χίω επί Τουρκοκρατίας*, εν Χίω 1960, κυρίως 108-118.

⁷ Για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και τη Σχολή (Γυμνάσιο) της Χίου (όλα δημιουργήματα και αντικείμενα δωρεών) πριν από το 1822, βλ. Αλ. Μ. Βλαστός, ό. π., 259-270.

⁸ Πρβλ. στο ίδιο, 258 σημ. 2.

⁹ Στα πλαίσια της βασικής ιδέας των Ελλήνων Διαφωτιστών (το Γένος πρέπει να αποκτήσει παιδεία για να αναγεννηθεί/απελευθερωθεί –βλ. Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 102), ο Κοραΐς θεωρεί ευεργεσία προς την πατρίδα να φθάσουν σε αυτήν (ως δωρεές) τα βιβλία και τα συγγράμματα των Ευρωπαίων επιστημόνων –πρβλ. Α. Κοραΐς, *Άπαντα Ι*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1969, 318-319. Για τον Κοραΐ ως εθνικό ευεργέτη πρβλ. την έκφραση, από την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (1827) στο περίφημο φήφισμά της, των ευχαριστιών και της ευγνωμοσύνης του έθνους για τις ευεργεσίες που ο Κοραΐς πρόσφερε στους Έλληνες («Ἡ Ἑλλάς Σὲ εὐγνωμονεῖ εὐεργετηθεῖσα εὐεργεσίαν ἀνεκτίμητον ἕνεκα τῶν ἀρίστων συγγραμμάτων Σου. [...]») –βλ. Α. Κοραΐς, ό. π., 13 και Γ. Θεοτοκάς, «Η προσφορά της Χίου στη νεώτερη Ελλάδα», *Χιακή Επιθεώρησης*, τ. 1 τεύχ. 1 (1963) 23.

¹⁰ Η λέξη «δραγο(υ)μάνος» (=διερμηνέας, από το γαλλικό drogman) αποδίδει το ρόλο του σύμφωνα με τα γραφόμενα του ίδιου του Κοραΐ σε επιστολή του προς τον Ηπειρώτη έμπορο και εθνικό ευεργέτη Ζώη Καπλάνη (1736-1806) –βλ. *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραΐ*, επιμέλεια Νικολάου Μ. Δαμαλά εκδιδόμεναι, τόμος τρίτος, εν Αθήναις 1885, 567-568.

¹¹ Για τη σημασία της ίδρυσης αδελφοτήτων στις παροικίες των Ελλήνων βλ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, ό. π., 29-30. Πρβλ. και VI παρακάτω.

¹² Βλ. Γ. Σκαρβέλης, *Χίοι και Οινόησοι Ευεργέται*, Χίος 1995, 77.

¹³ Ο Βαρβάκης ήταν ο ίδιος αποδέκτης επιστολών του Κοραΐ. Αναφέρεται, πάντα επαινετικά, σε δώδεκα επιστολές του Χίου σοφού –κατά κανόνα σε εκείνες προς τον Χίο επιχειρηματία και αργότερα πολιτικό Αλ. Κοντόσταυλο (1789-1865) (βλ. *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραΐ*, ό. π., 436, 437, 441). Σε μία επιστολή του προς τον Κείο φίλο του Ιάκωβο Ρώτα, έμπορο και πάροικο της Τεργέστης, ο Κοραΐς γράφει ότι «δὲν ὑπέφερε ἡ ψυχὴ [του]» νὰ γραφεί «εἰς τὴν κεφαλίδα τῶν ἐκδόσεων» της «Ελληνικῆς Βιβλιοθήκης» του ο (Ψαριανός) Βαρβάκης, αντί (κάποιων) Χίων, ως χορηγός της έκδοσης (στο ίδιο, 216 -τα γραφόμενα αυτά του Κοραΐ έχουν να κάνουν περισσότερο με το παράπονό του ότι οι συμπολίτες του Χίου δεν ήταν και τόσο πρόθυμοι να βοηθήσουν οικονομικά τις εκδόσεις του εκείνη την περίοδο). Σε άλλη επιστολή του ο Κοραΐς σημειώνει: «Ἡ εἰς τοὺς εὐεργέτας εὐγνωμοσύνη εἶναι χρέος ἀπαραίτητον» (στο ίδιο,

78). Πρβλ. και Αικ. Κουτουζιάδου, *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση (1830-1913)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Ιστορίας και Επιστήμης, Αθήνα 2007, 332 με τη σημ. 175 και 371-373, καθώς και τη σημ. 10 παραπάνω.

¹⁴ Για τη ζωή και τη δράση του Βαρβάκη βλ. κυρίως Β. Ασημομήτης, *Ιωάννης Βαρβάκης. Ο Πατριώτης*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2001. Για τις σύγχρονες του προσωπικότητες που τον επηρέασαν ως προς το πού να κατευθύνει την ευεργετική του δράση και για τις ευεργεσίες του ειδικά για την εκπαίδευση βλ. Αικ. Κουτουζιάδου, ό. π., 331-332 και 370-374.

¹⁵ Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Ι. Πετροπούλου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ²1975, 344 και 381-382.

¹⁶ Βλ. Αικ. Κουτουζιάδου, ό. π., κυρίως 16-18, 123, 367 και 397-400.

¹⁷ Η αναφορά στο Β. Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7 (1967) 126.

¹⁸ Βλ. Αικ. Κουτουζιάδου, ό. π., 113 με τη σημ. 4.

¹⁹ Βλ. Αλ. Μ. Βλαστός, ό. π., 371-372 (πρβλ. και 258-259 σημ. 2). Ο ιατρός Αλέξανδρος Βλαστός είχε ορισθεί, μαζί με τον Μ. Π. Ροδοκανάκη, και στην υποεπιτροπή συλλογής δωρεών στο Λιβούρ/Λιβόρνο της Ιταλίας, δραστήριο εμπορικό λιμάνι τότε. Το όλο κείμενο της «Έγκυκλιού Έπιστολής» απηχεί το πνεύμα του Κοραή.

²⁰ Βλ. κυρίως Απ. Κουφοδήμος, *Χιώτες πρόσφυγες στη Σύρο. Η συμβολή τους στη δημιουργία και στην οικονομική ανάπτυξη της Ερμούπολης*, Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Ερμούπολη 2006, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα. Για την αποτυχημένη εκστρατεία του Φαβιέρου στη Χίο, βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Γ2, εν Αθήναις 1928, 598-626. Οι οικονομικοί της πόροι προέρχονταν, πάντως, πιο πολύ από δάνειο μεταξύ των Χίων της Ερμούπολης παρά από δωρεές τους...

²¹ Για το χιακό δίκτυο βλ. κυρίως Τζ. Χαρλαύτη, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η “χιακή” φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993) 69-127 και [της ίδιας] *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας. 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2001, 129-168.

²² Για τα χαρακτηριστικά αυτά (ιδιαίτερος τόπος καταγωγής, ιστορία, οικονομική επιτυχία), βλ. Μ. Χρ. Χατζηϊωάννου, «Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: η οικογένεια Ράλλη», στο Κ. Λέδε-Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), «*Η ματιά των άλλων*». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός), Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. αρ. 127, Αθήνα 2012, 164-165.

²³ Πιθανότατα Βυζαντινή, με αρχική εκδοχή του επωνύμου «Δερμοκαϊτης» (βλ. Γ. Ζολώτας, ό. π., τ. Α2, εν Αθήναις 1923, 320-321). Ασφαλώς το επώνυμο αυτό σχετιζόταν με την κατεργασία δέρματος. Η Χίος διατήρησε παράδοση σε αυτήν με τα γνωστά βυρσοδεφεία της («ταμπάκικα», από τα οποία ονομάστηκε έτσι η παραθαλάσσια περιοχή βορειώς της πόλης, όπου υπήρχαν τα περισσότερα), μέχρι που η βιομηχανία αυτή «ξεπεράστηκε» από την τεχνολογία τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

²⁴ Βλ. <http://www.users.uoa.gr/arts/poetry> Το άλλο ποίημα φέρει τον τίτλο «Και ολίγα για το σπίτι του Ζωρζή Δρομοκαϊτη» -αμφότερα πρωτοδημοσιεύθηκαν τον Απρίλιο του 1884 στο σατιρικό εβδομαδιαίο έντυπο *Ο Ρωμῆς* που έγραφε και εξέδιδε ο Σουρής.

²⁵ Ο Ευστράτιος ήταν ένας από τους πέντε αδελφούς Ράλλη που κυριάρχησαν στην οικονομική δραστηριότητα του Ηνωμένου Βασιλείου κατά τον 19ο αιώνα. Πρέπει επίσης να υπήρξε αυτός που έδωσε την ώθηση στον Κοραή να γράφει την Αυτοβιογραφία του (*Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου* -βλ. <http://www.snhell.gr/testimonies/content>). Για την οικογένεια Ράλλη βλ. Μ. Χρ. Χατζηϊωάννου, ό. π., 149-172.

²⁶ Σε μία από αυτές τις κρήνες, μαρμάρινη, που σώζεται ακόμη, όχι στην αρχική της θέση, αλλά κοντά στην προκουμαία της πόλης της Χίου, στην οδό Ροΐδου (πρβλ. σημ. 52 παρακάτω), έχει χαραχθεί η επιγραφή, την τελευταία σειρά της οποίας θέσαμε στον τίτλο της μελέτης ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ| ΤΗΙ ΠΑΤΡΙΔΙ ΑΥΤΟΥ ΧΙΩΙ| 1874| ΕΡΔ' ΑΓΑΘΟΝ (=κάνε το καλό). Η ίδια επιγραφή υπάρχει και στην άλλη σωζόμενη κρήνη κοντά στον Ιερό Ναό του Αγίου Συμεών. Για την αμφιλεγόμενη δράση του Συγγρού, μεγάλο και υπαρκτό ζήτημα, βλ. VII παρακάτω.

²⁷ Τα στοιχεία που παρατέθηκαν εδώ προέρχονται κυρίως από την εφ. *Πατρίς* της 16/02/1933 και την ιστοσελίδα <https://www.greekschannel.com>

²⁸ Πρβλ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, ό. π., 103-104. Ο εικοστός αιώνας για τη Χίο ταυτίζεται με τη δεύτερη περίοδο, σύμφωνα με την προσφύη τριπλή περιοδοποίηση που προτείνεται.

²⁹ Το βιβλίο του Γεωργίου Σ. Σκαρβέλη, *Χίος και Ονούσσιοι Ευεργέται*, Χίος 1995, αποτελεί τον πληρέστερο -όχι όμως και απόλυτα πλήρη- δημοσιευμένο κατάλογο των Χίων ευεργετών. Ατυχώς, στην αλφαβητική καταγραφή του ο συγγραφέας δίνει έμφαση, αντί σε ακριβή, έστω συνοπτική, βιογραφία, στην παράθεση αποσπασμάτων από δημοσιεύματα εντύπων για τον κάθε αναφερόμενο, συνήθως επικηδείων ή, γενικότερα, «αγιογραφήσεων», τα οποία δεν είναι χρήσιμα στον ερευνητή (πρβλ. και Αικ. Κουτουζιάδου, ό. π., 117 σημ. 24).

³⁰ Και ο Καναδάς για κάποια χωριά της Χίου, όπως το Θολοποτάμι.

³¹ Βλ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, ό. π., 88.

³² Βλ. στο ίδιο, 81-83.

³³ Ο Γ. Χωρέμης είχε σπουδάσει γεωπόνος στην Ελβετία και οι σχετικές επιστημονικές του γνώσεις τον οδήγησαν σε δωρεές υβριδίων κλημάτων, καθώς και αγελάδων, σε κατοίκους χωριών της Χίου.

³⁴ Βλ. Μ. Τομαρά- Σιδέρη, ό. π., 71.

³⁵ Η ευεργετική δραστηριότητα εκδηλώθηκε κυρίως από την Ζηνοβία Κοκκάλη (το γένος Μιχαληνού), μετά τον πρόωπο θάνατο του συζύγου της Μιλτιάδη Κοκκάλη το 1910, σε ηλικία 45 ετών.

³⁶ Σημαντική ήταν η ευεργετική δράση και των γυναικών της οικογένειας Μίχαλου -βλ. Γ. Σκαρβέλης, ό. π., 117-122.

³⁷ Για τη Σχολή Μηχανικών Ε. Ν. βλ. Γ. Α. Μπαχάς, «Σχολή Μηχανικών Εμπορικού Ναυτικού Χίου», *Χιακή Επιθεώρησης*, τ. 1 τεύχ. 3 (1963) 169-175.

³⁸ Βλ. Ν. Κ. Χαβιάρας, «Συνοπτική Ιστορία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Χίου», εφ. *Ο Πολίτης της Χίου* 9/11/2018.

³⁹ Η ναυτιλιακή τους εταιρεία έφερε την ονομασία Vrontados Shipping Co. Ltd. Ας σημειωθεί ότι ο πρωτότοκος αδελφός Ματθαίος σκοτώθηκε κατά τον αεροπορικό βομβαρδισμό του σοιεδικού φορτηγού πλοίου “Wiril”, ναυλωμένου από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, στο λιμάνι της Χίου (7 Φεβρουαρίου 1944).

⁴⁰ Στη δημιουργία του Ναυτικού Μουσείου Χίου συνέβαλαν οικονομικά επίσης οι Ιωάννης Δημ. Φαφαλιός και ο Ιωάννης Μ. Ψαρρός από τα Καρδάμυλα –βλ. Γ. Σκαρβέλης, ό. π., 109.

⁴¹ Ο γράφων και στη Χίο, αλλά κυρίως κατά τις μεταπτυχιακές σπουδές του στο Λονδίνο, είχε γίνει κοινωνός και δέκτης της καλοσύνης, της προσήνειας, της μετριοφροσύνης και της αγάπης για το γενέθλιο τόπο αμφοτέρων. Ας θεωρηθεί η αναφορά αυτή μνημόσυνο της αγαθής τους βιοτής. Και είναι ευτύχημα που την παράδοση των Φαφαλιών συνεχίζουν ο Στάμος Ι. Φαφαλιός και ο καλός μου φίλος Δημήτρης Ι. Φαφαλιός (και τα αδέρφια τους)...

⁴² Για τον Σταύρο Λιβανό βλ. Κ. Ν. Χατζηπατέρας, «Σταύρος Γ. Λιβανός (1891-1963)», *Χιακή Επιθεώρησης*, τ. 1 τεύχ. 3 (1963) 201-206.

⁴³ Ο Μιχαήλ Γ. Λιβανός (1879-1956), αδελφός του Σταύρου, προσέφερε στα Καρδάμυλα τον θαυμάσιο παραλιακό τους δρόμο και ανοικοδόμησε τον Ιερό Ναό του Τιμίου Σταυρού στη Ράχη των Καρδαμύλων.

⁴⁴ Βλ. και VIII παρακάτω.

⁴⁵ Βλ. Γ. Σκαρβέλης, ό. π., 135-145. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Μέλπω Μάρκου Πατέρα υπήρξε μεγάλη ευεργέτις των Ψαρών, καθώς, μεταξύ άλλων, ανοικοδόμησε το Γυμνάσιο του ηρωικού νησιού (1978). Στην Εγνουσιώτικη οικονομική-ναυτιλιακή πρόοδο, κοινωνική οργάνωση-αλληλεγγύη και ευεργετική δραστηριότητα αναφέρεται συνοπτικά και ο Κωνστ. Δ. Σκηνίτης, «Οινούσσα», *Χιακή Επιθεώρησης*, τ. 1 τεύχ. 2 (1963) 114-118.

⁴⁶ Βλ. Γ. Σκαρβέλης, ό. π., 184-187.

⁴⁷ Βλ. στο ίδιο, 81-91.

⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, 102-106.

⁴⁹ Βλ. Γ. Ισ. Γιαννακίς, *Το Πυργί της Χίου με τους λαογραφικούς θησαυρούς του*, τ. Β', Χίος 1986, 12-17. Ευχαριστώ τη φίλη φιλόλογο και Πρόεδρο του Πυργίου Ειρήνη Βολάκη για τη βοήθειά της στην εύρεση υλικού σχετικού με το θέμα για το χωριό της.

⁵⁰ Ο Ζωρζής Μιχαληνός ευεργέτησε και την εκπαίδευση του νησιού, αφού ανήγειρε και την Εμπορική Σχολή Χίου (σήμερα 1ο Επαγγελματικό Λύκειο Χίου, που ορθώς προσέθεσε στην ονομασία του τις λέξεις «Εμπορική Σχολή»). Αδελφή του ήταν η Ζηνοβία Κοκκάλη.

⁵¹ Αριστοτέλους *Ἠθικά Νικομάχεια* 1167b.7.19-21.

⁵² Βλ. Αικ. Κουτουζιάδου, ό. π., 361-362. Ο Εμμ. Ροϊδης, χιακής καταγωγής -σε αντιπαραβολή με τον Γ. Σουρή, που, όπως είδαμε, επαίνεσε τον συντοπίτη Ζ. Δρομοκαϊτή-, αφού καταστράφηκε οικονομικά στα Λαυρεωτικά, στηλίτευσε εντύπως τον Συγγρό στον *Λαμοδαίο* του, αποκαλώντας τον είτε με το αρχικό του επώνυμο (Τσιγκρός, στην ποντιακή διάλεκτο σημαίνει «αρρωσιάρης» -ο ιατρός πατέρας του και ο ίδιος δεν θα μπορούσαν να μην το «εξευγενίσουν») είτε, ειρωνικά, «φιλογενή κ. Α. Σ.» και «στρατηλάτη». πρβλ. και Αν. Λαμπρία «Τα Λαυρεωτικά και το Χρηματιστήριο “Η ωραία Ελλάδα”» (<https://tonima.gr/opinions>).

⁵³ Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του Παναγή Βουρλούμη στην εφ. *Καθημερινή της Κυριακής* 20/12/2020, (για τον πρόσφατο νόμο για τη φορολόγηση των δωρεών).

⁵⁴ Για εκδηλώσεις τιμής σε ευεργέτες από το Δήμο Χίου, βλ. ενδεικτικά Γ. Σκαρβέλης, ό. π., 49, 94, 190. Από την άλλη πλευρά, η κατάληψη του Ομηρείου Πνευματικού Κέντρου από δημότες της πόλης της Χίου το 1985 είχε προξενήσει πικρία στους Μιχαήλ και Σταματία Ξυλά και αναστολή αρκετών ευεργετικών δράσεων (και από άλλους) τότε. Τελικά, το Ομηρείο παραχωρήθηκε στο Δήμο Χίου το 1989. Το 2006 ο Δήμος Χίου τίμησε την οικογένεια Ξυλά και ονοματοδότησε την πλατεία ανατολικά του Ομηρείου «Πλατεία Μιχαήλ και Σταματίας Ξυλά».

⁵⁵ Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον Αντ. Καμάρα («Ευεργεσία και πλουραλισμός», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής* 29/12/2019), «η άνθηση της ελληνικής ευεργεσίας είναι παράλληλη με τη δημοσιονομική κρίση της χώρας».

⁵⁶ Παραθέτουμε εδώ κάποια (ενεργά) Χιακά Ιδρύματα (εκτός από το «Μ. Τσάκος» που αναφέρθηκε παραπάνω): John S. Fafalios Foundation (Λονδίνο), Κοινωφελές Ίδρυμα Αναστασίου και Μαρουκώς Πατέρα (Ναυτικό Μουσείο Χίου), Αριστεΐδη Δ. Χωρέμη, Κωνσταντίνου Τσαπάλα, Παναγιώτου και Μελπομένης Γεωργιλί (υποτροφίες), Χρήστου και Μαρίας Μαμαλή (Θυμιάνα), Γιάννη και Πηνελόπης Κουγιούλη (Βολισσός). Για μια αναλυτική εξέταση του ιδρυματικού ευεργετισμού σήμερα βλ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, ό. π., 95-103.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά <https://www.naftemporiki.gr> (7/12 /2020).

